मीमांसानये लोकतन्त्रम्

वाचस्पति-उपाध्यायः

समाजस्य त्रयः स्तम्भाधारकाः भवन्ति- सैनिक-श्रमिक-विनेयवर्गा इति। मध्ये शासकवर्गश्च। एतेषु त्रिषु स्तम्भेषु स्थिरेष्वेव लोकतन्त्रस्य भविष्यं सुरक्षितं स्यात्। अन्यतमस्तम्भस्य शैथिल्येऽपि हानिरेव लोकतन्त्रस्य। तदिदं लोकतन्त्रं भगवान् जैमिनिः मीमांसाशास्त्रमारभमाणः द्रढयति। 'लोकवत्', 'यथालोकं', 'लोकभूतेषु', 'लोके कर्माणि वेदवत्' इत्येवं शतशः पदानि प्रयुञ्जानो वेदस्य लोकसाधारण्यं प्रदर्शयति जैमिनिरिति प्रबन्धेऽस्मिन् निरूपयति प्रस्तोता।

विश्वस्मिन् जगति स एव देशः प्रशस्तः परिगण्यते यत्र शिक्षिताः सदाचारसम्पन्नाः पारम्पर्यपरिपालनतत्परा नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानबद्धश्रद्धा आध्यात्मिकबलार्जनैकतानमतयः पुण्यं पापमिति, विधिर्निषेध इति, इदं कर्त्तव्यमिदं न कर्त्तव्यमिति, इदं भक्ष्यं इदं न भक्ष्यमिति विवेकशीला भूयस्त्वेन वर्तन्ते। एवमादीनां गुणानां प्राप्तये बाल्यकालादारभ्य लोकेभ्यः प्रदीयमाना शिक्षैव मूलमित्यत्र मन्ये, न कस्यापि विप्रतिपत्तिः स्यादिति।

सर्वेषां शास्त्राणां दर्शनानां वा प्रवचने च मुख्यमुद्देश्यमासीत् यत् तदध्ययनेन तदर्थावगमनेन च सामाजिकानां मनसः शान्तिः मिथश्च समत्वदृष्टिः समुदियात्। भुवि जनि प्राप्तेन सर्वेणापि मानवेन त्रय एव पदार्था भवन्ति आप्तव्याः वैराग्यं, धर्मज्ञानं, मनसः शान्तिञ्चेति। प्रोक्तं व्यासाचार्यैः–

यच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये ।
सुबद्धमपि शब्देन काकवाशितमेव तत् ॥

मनसैव समत्वबोधो जायते। 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः'। यथा त्रयः आप्तव्याः तथैव समाजस्य त्रयः स्तम्भाधारकाः – सैनिकवर्गः, श्रमिकवर्गः,

विनेयवर्गः मध्ये शासकवर्गश्च। त्रिषु स्तम्भेषु स्थिरेषु सत्सु देशस्य गौरवं समाजस्य च भविष्यं सुरक्षितं च भवेत्। अत्रैकस्यापि स्तम्भस्य शैथिल्ये जाते निकेतनस्य हानिः सुनिश्चिता। पारतन्त्र्यनिगडबन्धनात् भारतमातरं मोचयितुं देशनायका गान्धीप्रभृतयोऽवर्णनीयं क्लेशमनुभूतवन्तः।

तैः कथमपि निगडबन्धनान्मोचिता भारतमाता। तदर्थं तैः सत्याग्रहस्य धर्मश्चानुष्ठितः। तेषां प्रयासेन सत्यं स्वातन्त्र्यं लब्धम्, धर्मश्चाधिगतः। तयोः पालनम् अस्मदधीनम्। परमिदानीं वयं किं कुर्मः? भाषावादं प्रान्तवादं जातिवादञ्च प्रोत्साहयन्तः तत्र तत्र विद्यमानान् विनेयान्, श्रमिकान् च प्रबोध्य वर्गवादं प्रवर्धयामः। अनेन समाजे समत्वाभावः उत्पद्यते। राजसत्तामवाप्तुं बद्धपरिकरैः केनापि रूपेण अवाप्तुमिष्यते। समत्वहानिः विनाशिका, समत्वदृष्टिश्च सर्वसाधिका। यथा मीमांसाशास्त्रे–''सर्वेभ्यः कामेभ्यः ज्योतिष्टोमः'' सर्वकामार्थत्वेन विहितः। यथा संविधाने उल्लेखमात्रेण समत्वदृष्टिः लोके न सर्वत्र दृश्यते। तथैव सर्वकामार्थत्वेन विहितोऽपि ज्योतिष्टोमः सकृदनुष्ठानमात्रेण सर्वफलप्रदो न भवति किन्तु तत्तत्फलाय पृथक् पृथक् प्रयोगाः कर्त्तव्याः भवन्तीति जैमिनेर्न्यायः। न्यायोऽस्माभिरनुकर्त्तव्यः।

महात्मागान्धी समत्वभावेन सर्वेषां सहयोगेन जातिभेदं, वर्गभेदं, भाषाभेदञ्च विहाय ''वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत'' तदनुसरणेन स्वाराज्यं फलं प्रापितवान् अहिंसात्मकेन यज्ञेन। प्रजातन्त्रविधानं श्रेयः इत्युपदिष्टं तेन। प्रजातन्त्रं नाम समत्वदृष्टिः। तेनैव क्रमेण प्रजातन्त्रविधानेन राष्ट्रं चालयामः। स्वाराज्यफलस्थिरतायै वाजपेये स्वाराज्यफलकप्रयोगं परिसमाप्य, बहिः क्रत्वङ्गत्वेन बृहस्पतिसवयागो विहितः ''वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत'' इति। क्रतुं परिसमाप्य क्रियमाणोऽयं बृहस्पतिसवो वाजपेयस्य महोपकारकः। तथैव समाजेऽपि समत्वदृष्टियुताः नराः नार्यश्च देशस्य राष्ट्रस्य उपकारकाः संवर्धकाश्च भवन्ति। इयमेव भारतीया नीतिः। ''अन्यैः सह विरोधे तु वयं पञ्चोत्तरं शतम्'' इति धर्मपुत्रस्य न्यायः।

धर्मनिरपेक्षं राष्ट्रं वयं परिपालयितुमिच्छामः। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन भवतु इयमिच्छा शासकानाम्, परं राष्ट्रस्य धर्मनिरपेक्षत्वं ज्ञातुं धर्माणां परिज्ञानमावश्यकमेव खलु। धर्मो न ज्ञातः, तन्निरपेक्षं राष्ट्रं कथं परिचालयितुं शक्नुमः? धर्मः इत्युक्ते अस्माकं शासकैः सम्प्रदाय इति परिगणितः। धर्मस्तु व्यापकः पदार्थः, न सम्प्रदायवत्सङ्कुचितः। यावत् जगत् तिष्ठति तावद् धर्मधार्मिकभावस्तन्न जहाति। सम्प्रदायस्य क्वचिदापेक्षिको लोपः स्यादपि, न धर्मधर्मिभावस्य वा। धर्मधर्मिभावेन रहितमेकं तदेव भवति यत् सत्यम्। याज्ञवल्क्यसत्योऽपि यथा गोकाम आसीत्, तथा वयं राष्ट्रं समेधयितुं कामास्स्मः। शत्रुभ्यस्तद्रक्षणीयम्। देशस्य सुभिक्षता सम्पादनीया, समाजे व्यवस्थापनीय इत्यादीनि भूयांसि कार्याणि कर्त्तुमिच्छामो वयम्। तत्रेदं

राष्ट्रस्य विशेषणं समुचितं यत् पक्षपातरहितम् इति।

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।
सभ्यश्च सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥

इयं समत्वदृष्टिः न केवलं परिवारे प्रत्युत समाजेऽपि इति वेदादेशः। यावद् भारतीयः स्वमातरमादरेण सत्करोति, स्वजात्यां प्रेम्णा पश्यति, जाया च स्वमातरं यथाभिनन्दति तथा शुश्रूषते श्वश्रूम्। माता च दुहितरं यथा वात्सल्येन पालयति, ततोऽप्यधिकं पोषयति वधूम्। सुतश्च पितरं न केवलं जनकत्वेन विभावयति, किन्तु पूज्यत्वेन। भ्रातृषु परस्परं न भागहारकत्वदृष्टिः किन्तु सहोदरभावः। गुरावन्तेवासिनो न भृतकाध्यापकत्वभावना किन्तु आचार्यत्वभावना। तस्य चास्मिन् सुतनिर्विशेषं वात्सल्यम्। भ्रातृणां भगिनीषु निरतिशयं प्रेम। अबलासु लोकानां मातृत्वबुद्धिः। वयसा ज्ञानेन च ज्येष्ठेषु बालानां मातुलत्वबुद्धिः। इयं भारतीया पद्धतिः। देशान्तरे तु विपरीतैव पद्धतिः प्रचलति। तथापि अस्मद् भ्रातरः केचन देशान्तरीयसंस्कृतिमेवावलम्बितुमीहन्ते। मानवा अपि मानवत्वमपहाय विरुद्धं पन्थानम् आतस्थिवांसः परिदृश्यन्ते। न कस्यापि मनसः शान्तिः परिलक्ष्यते। एकस्य स्वम् अपरो ग्रसितुमिच्छति। न कमप्यन्यो विश्वसिति। अनुचरा यजमानं न श्रद्धते। जाया पतिं नाभिनन्दति। मधुनि पतितां मक्षिकामिव पतिर्जायां दूरमुद्धृत्य प्रक्षेप्तुं यतते। भ्रातृषु सौहार्दं सौजन्यञ्च लुप्तप्रायमेव। परम् अस्माभिः भारतीया दृष्टिः संरक्षणीया। संस्कृतिरियं शिक्षाधीना। संस्कृतेः शिक्षायाश्च प्रसाराय प्रधानं साधनं संस्कृतमेव। संस्कृतस्यैव देववाणीति नामान्तरम्। अहञ्च स्पष्टं वक्तुमिच्छामि - यद् देवा न ब्राह्मणाः, न च क्षत्रियाः नापि वैश्याः, न चापि शूद्राः। वर्णाश्रमधर्मबहिर्भूताः ते। ममैवं केवलं नाशयः भगवान् जैमिनिः अपि षष्ठेऽध्याये प्रतिपादितवान्। अतोऽत्र सर्वेषामेव समानाधिकारः प्रीतिसमुद्भवे कारणम् अपि अस्माभिः अन्वेष्टव्यम्। हेतुमन्तिगदाधिकरणसिद्धः अयं न्यायः 'न हि भूते भाविनि वा' इति, ''शूर्पेण जुहोति'', ''तेन ह्यन्नं क्रियते'' इति विधेयशूर्पगतप्राशस्त्यद्योतने एव वर्तमानकालस्य तत्र प्रयोगे तात्पर्यं, न तु भूते भाविनि वा पदार्थे वैरस्यबुद्धिसमुत्पादने। कामम् आधुनिकानां वैज्ञानिकदिशा उच्चावचम् आविष्कृतानां पदार्थानां चमत्कृतिजनकता अनुभूयतां लोकैः, किन्तु वास्तविकस्थित्यपलपनं न योग्यं लोकानाम्। वर्तमानकालम् आश्रयन्तः अपि लोकाः सिंहावलोकनन्यायेन भूते भाविनि च दृष्टिं निदध्युः। अप्रतिहतया गत्या गच्छन् अपि पञ्चाननः मुखं परिवृत्य पश्चाद् अपि विलोकयति, पुरः च पश्यन् अग्रे गच्छति। प्रगतिशीलैः सर्वैः भवितव्यम् इत्यत्र न कश्चन सन्देहः। किन्तु पूर्वापरसन्दर्भपर्यवेक्षणम् अपि आवश्यकम्।

जैमिनिरयं प्राधान्येन निष्कृष्टं वेदवाक्यार्थं विविधैर्न्यायैः प्रदर्शयितुं शास्त्रमिदमारभमाणो वेदस्य वैदिकसंस्कृतेश्च लोकेन सह विद्यमानसम्बन्धनैकट्यं क्वचिद् वैदिकैः क्वचिच्च लौकिकैरुदाहरणैरवद्योत्य लोकान् शिक्षयति। सूत्रकारः 'लोकवत्', 'यथालोके', 'लोकभूतेषु', 'लोके कर्माणि वेदवत्' इत्येवं शतशः पदानि प्रयुञ्जानो वेदस्य न केवलं लोकसाधारण्यं प्रदर्शयति, अपितु सम्प्रति भारतीयैः स्वीकृतं 'प्रजातन्त्रविधानं' परिपुष्णाति।

अर्थवादाधिकरणे **'अन्यानर्थक्यात्'** (१.२.४) इति सूत्रेण 'पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति, तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेव वेद' इत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमाशङ्कितम् अग्निसिध्यर्थं क्रियमाण आधाने विहिता पूर्णाहुतिः। अनयैव सर्वेषां कामानामवाप्तौ सत्यां बह्वायाससाध्यानि दर्शपूर्णमासचातुर्मास्य-ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्याचरितुं कथं लोकानां प्रवृत्तिः स्यात्? इमानि कर्माण्यनर्थकानि भवेयुः, बहूनां कर्मणामानर्थक्यापेक्षया एकस्यैवार्थवाद-वाक्यस्याप्रामाण्यं समुचितम्। अत एतादृशं वाक्यम् अनर्थकम् इति पूर्वपक्षिणः आशयः। अस्याः शङ्कायाः निराकरणसूत्रम्– **फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिणामतः फलविशेषः स्यात्** (१.२.१७)। तमिमं दृष्टिगोचरेण लौकिकदृष्टान्तेन घटयति– ''लोकवत्परिणामतः'' इति। सेवातारतम्येन लोके भृत्याः फलतारतम्यमनुभवन्तीति वयमनुभवामः। ''सर्वान् कामानवाप्नोति'' इत्यत्रापि सर्वशब्दोऽवगन्तव्यः। एवं ब्रुवतो जैमिनेर्न किमपि वैशिष्ट्यं प्रतीयत इव प्रतिभायात्, किन्तु जैमिनेर्हृदयं प्रविश्य पर्यालोच्यमानेऽत्र निगूढं तत्त्वं किञ्चित् प्रतीयेत्। सम्प्रति स्वीकृतप्रजातन्त्रविधाने स्वतन्त्रभारते सर्वोऽपि स्वातन्त्र्यमात्मनो मन्यमानः सहसैवान्यसमतामवाप्तुं चेष्टते। तदर्थं कलहमाचरति। सङ्घं सङ्घट्टयति, धर्मघटञ्च विदधाति। शासनं सूत्रं विच्छेदयितुं प्रयतत इति प्रत्यक्षमीक्षामहे। तदत्र जैमिनिरनुशास्ति–**फलस्य कर्मनिष्पत्तेः** स्वतन्त्रभारते मानवमात्रस्य राष्ट्रपतिपदं राज्यपालपदं प्रधानमन्त्रिपदं वा लब्धुमस्त्यधिकार इत्येतावता न सर्वैः लब्धुं शक्यम्। तत्तदौपयिकसामग्रीसम्पादनं खलु प्रथममावश्यकम्। फलकामनातः पूर्वं तत्साधनेषु कर्मसु स्वस्याधिकारोऽस्ति न वेति विचिन्तनीयम्। विचिन्तनमिदं ज्ञानम् तत इच्छा ततो यत्नः ततः कर्मसम्पादनम्। फलन्तु स्वत एव निष्पद्यते। एवञ्च प्रजातन्त्रे जनतया स्वीयं कर्म कार्यासमीपं वा स्वतन्त्रं वा यथावदाचरणीयम्, तदनुसारेण तत्र तत्र नियतं फलमवाप्तव्यमिति न्यायोऽयं शिक्षयति।

इममेव विशदयन् जैमिनिः तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे सूत्रयति– **तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत्** (३.८.९) इति। ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतं श्रुतम् - पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य, इति दीक्षासमये ब्राह्मणेन यजमानेन पयोव्रतं कर्त्तव्यम्। यवागूव्रतं राजन्येन, आमिक्षाव्रतं वैश्येन। तेन तेन तस्य तस्य

भक्षणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। पय आदिव्रतेन यजमानो यद्यात्मनश्शरीरस्य शोषणं निश्चिनुयात् तर्ह्यनुव्रतमाम्नातम्–'यदि मन्येतोपदस्यामिति ओदनं धानाः सक्तून् घृतनित्यनुव्रतयदात्मयोऽनुपदासाय' इति ओदनधानादि–व्रतमनुव्रतम्। अनेन लोकदृष्टान्तेन जैमिनिः अस्मान् अध्यापयति यत् सम्प्रति भारतीयैः कृत्रिमेण स्वाभाविकेन वा अशनवसनाद्यभावजनितक्लेशेन यद्दुःखं सुखोपभोगप्रतिबन्धकम् अनुभूयते तन्निराकरणं तपसाऽनशनेन साधनेन कर्त्तव्यमिति ज्योतिष्टोमेऽनशनमिदं याजमानम् यजमान एव स्वगतस्वर्गादिसुखोपभोगप्रतिबन्धकदुःखनिरासाय अनशनं करोति, तत् लोकोऽपि अशनवसनादिसुखोपभोगप्रतिबन्धकतदभावजनितदुःखनिरासं यजमानस्थानापन्ना राष्ट्रपतिराज्यपालप्रभृतयः कुर्वन्तु इति प्रश्नस्योत्तरं जैमिनिस्स्वयं ददाति– ''**वचनादितरेषां स्यात्** (३-८-११) इति सूत्रेण। न हि अनशनं याजमानमेव किन्त्वन्येषामपि। अशनवसनन्यूनतापिशाचिकायाः समुत्सारणं सर्वैः सम्भूय कर्त्तव्यम्। सर्वेऽपि भारतीयाः प्रतिमासमेकमहर्यद्यनशनं तपः कुर्युः, न तर्हि अशनवसनन्यूनतायाः अवसरः स्यादिति जैमिनिः शिक्षयति।

किञ्च अस्माकं भारतस्य यत्प्रजातन्त्रविधानं तत्सत्रात्मकम्। सत्रे च सर्वे भवन्ति यजमानाः। त एव सम्भूय अध्वर्यु-उद्गातृ-होतृ-ब्रह्मादि–कार्याणि कर्त्तुं योग्यानामृत्विजां चयनं कुर्वन्ति। गृहपतिञ्च कञ्चन नियुज्यते। अध्वर्युहोत्रादीनां प्रत्येकं सहायकास्त्रयस्त्रयो भवन्ति। तस्य तस्य योग्यतां निर्द्धार्य तत्तत्कार्ये योग्यान् सञ्चिन्वन्ति। एतेषां कर्मसु न्यूनाधिकभावेन तरतमभावोऽस्त्येव, तथापि कर्मजन्यफलोपभोगे न न्यूनाधिकभावः। यावदेव फलं गृहपतिपदे नियुक्तः प्राप्नोति तावदेव अध्वर्यवादयः तत्सहायकाश्च प्राप्नुवन्ति। किन्तु चयनावसरे सर्वेऽपि जागरुका भवन्ति, यथायथं तत्तत्कार्यसम्पादनक्षमतां सुपरीक्ष्य सच्छीलं तत्तत्कर्मणि नियुञ्जते। अत्र नियोक्तारोऽपि त एव, त एव च नियोज्यः नियोक्तृत्वेन महत्त्वबुद्धिः, नियोज्यत्वेन लघीयस्त्वबुद्धिर्न भवति। सर्वे समाः सर्वे च तुल्यफलभाजः सर्वे च यजमानसंस्कारसंस्कृता भवन्ति। व्यवहारे च मुख्यत्वामुख्यत्वकृतस्तु भेदो भवत्येव। तथापि कर्मजन्यं स्वर्गादिकं फलं तुल्यमेव। विषयोऽयं जैमिनिना द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादस्य चतुर्दशाधिकरणे सुनिरूपितः। स्वतन्त्रभारते वयमेव नियोक्तारो नियोज्याश्च। तदैव खलु प्रजातन्त्रस्य प्रजातन्त्रत्वं सिध्यति **'सर्वे च तदर्थत्वात्'**।

नष्टाश्वदग्धरथ–न्यायं तार्तीयप्रकरणाधिकरणेन **फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्** इति न्यायं चातुर्थिकप्रजापतिव्रताधिकरणेन च साधयन् महर्षिः जैमिनिः प्रजातन्त्रविधेः स्वरूपं यथायथमवबोधयति। तथाहि– दर्शपूर्णमासौ स्वर्गार्थेन विहितौ ''दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'' इति। स्वर्गे फले जननीये दर्शपूर्णमासयोः प्राधान्यम्, तत्र तादृशफलजननशक्तिनादितस्सिद्धा। तत्रत्या शक्तिः नास्माभिः समुत्पादनीया, सा हि वेदवाक्यप्रामाण्येन तत्र स्वतो नियता। किन्तु सा फलं जनयितुं

अनुग्राहकानपेक्षते। अयमेव न्यायश्चतुर्थे प्रजापतिव्रताधिकरणे **तथा च लोकभूतेषु** (४.१.६) सूत्रतया महर्षिणा 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इत्येवं विशदीकृतम्। अनयोः न्याययोः उपयोगस्तु - राष्ट्रपतित्वेन वृतः प्रधानन्यायाधीशस्य सन्निधौ शपथं गृह्णाति - राष्ट्रमिदं न्यायेन यथा जनताकल्याणाय सञ्चालयामीति। राष्ट्रपतेः सन्निधौ च प्रधानमन्त्री तत्सहायका अन्ये मन्त्रिणश्च तथैव शपथं गृह्णन्ति। नियतं स्वस्वपदमधिरुह्य कार्याणि चालयन्ति। तत्तत्कार्यसञ्चालने इमे मुख्याः तादृशीं शक्तिञ्च बिभ्रति। शक्तिमन्तोऽपि जनतासाहाय्यं विना फलं जनयितुं न प्रभवो भवन्ति। दर्शपूर्णमाससन्निधौ श्रुतानि प्रयाजादीन्यङ्गानि फलजननौपयिकान्येव, किन्तु फलजननाय आग्नेयादयः प्रधानयागास्तैरनुमताः, अतस्तत्रत्यशक्तिसमेधकत्वेनैव फलजनने तैर्वर्तितव्यम्, न तु स्वातन्त्र्येण तथैव प्रजातन्त्रविधाने देशसमाजोत्थानानुकूलकार्यसम्पादनाय प्रधानमन्त्रिप्रभृतयो जनतया नियुक्ताः अधिकारवन्तोऽपि ते स्वातन्त्र्येण तानि तानि कार्याणि सम्पादयितुं विना जनतासाहाय्यं न शक्नुवन्ति। जनतापि अधिकारीविहीना स्वातन्त्र्येण न किमपि सम्पादयितुं शक्नोति। नियुक्तमन्त्रिणां साहाय्यप्रदानेन फलसम्पादनकार्ये तथा प्रवर्तितव्यमिति द्वयोरपि न्याययोस्तात्पर्यम्। किञ्च स्वतन्त्रभारते लिखितुं भाषितुञ्च जनतायाः स्तातन्त्र्यमस्ति न तु स्वाच्छन्दम्। प्रायः पृच्छन्ति लोकाः लिखन्ति च प्रधानमन्त्रिणा मन्त्रिभिश्च प्रवर्तितासु बह्वीषु पञ्चवर्षीययोजनासु काश्चन विफला अजायन्त प्रभूतस्य द्रव्यस्य अपव्ययो जातः, तैरेव द्रव्यमिदं अपहृतम्। विषयमिमं निर्धारयितुं न्यायाधीशानां समितिः काचन नियोक्तव्या, मन्त्रिणश्च दण्डनीयाः, पदाच्च ते च्यावयितव्या इति। सत्यमत्रास्त्ययमधिकारो जनतायाः। अस्मिन् विषये जैमिनिः किमभिप्रैति किं वानुशास्तीति पश्यामः। षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणसिद्धः कश्चन न्यायः। तत्र 'यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति, यदा तद्धविः सन्तिष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेत' इति श्रुतम्। क्षायति–'अतिदग्धो भवतीत्यर्थः। अतिदाहेन कृष्णीभावोऽत्र विवक्षितः। हविषोऽतिदाहे निमित्ते हविरन्तरनिर्वापरूपं प्रायश्चित्तं विदधातीदं वाक्यम्। अत्र सन्देहो जायते – किमिदं प्रायश्चित्तमेकदेशदाहेऽपि कर्त्तव्यम्? उत कृत्स्नदाह एव? इति। तत्रेदं सिद्धान्तसूत्रम्– **क्षामे तु कृत्स्नदाहे स्यादेकदेशस्यावर्णनीयत्वात्** इति। कृत्स्नदाहे क्षामे निमित्ते प्रायश्चित्तं हविरन्तरोत्पादनम्। प्रायः नष्टस्य चित्तं सन्धानं प्रायश्चित्तमित्यस्यार्थः। क्रतुषु ब्रह्मा पर्यवेक्ष्य प्रायश्चित्तं विदधाति। तद्वदत्रापि ब्रह्मस्थानीया पर्यवेक्षणसमितिः प्रायश्चित्तं विदध्यात्। कीदृशं तत्प्रायश्चित्तमत्र भवितुमर्हतीति जैमिनिन्यायेन विमृशामः। जैमिनिरत्रानुशास्ति– **गुणे त्वन्याय्यकल्पना** इति। गुणे उपसर्जने, अन्याय्यकल्पनादोषकल्पनेति सूत्रार्थः। अयं न्यायः नावमिकपाशाधि-करणसिद्धः।

एवं प्राजतन्त्रसत्रे भूयस्सु सत्रन्यायेषु प्रवृत्तेषु दीक्षितनियमपरिपालनन्यायोऽपि प्रवर्तते। सोऽप्यनुसरणीयः प्रजातन्त्रसत्रे दीक्षितैः। दीक्षितस्य नियमेषु **दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति** इत्यादयः सन्ति नियमाः। दानहोमपाकाः पुरुषार्थतया विहिताः केचन, अपरे च क्रत्वर्थतया विहिताः ते, अन्ये च अतिदेशेन विकृतौ समायान्ति। किमत्र सर्वेषां निषेधः? उत अतिदिष्टानां पुरुषार्थानाञ्च निषेधः? अथवा पुरुषार्थानामेव? इति त्रेधा सन्दिह्य सिद्धान्तितम्– पुरुषार्थानामेव दानहोमपाकादीनां प्रतिषेध इति दशमाष्टमेऽष्टमाधिकरणे। अनेन न्यायेन प्रजातन्त्रसत्रे दीक्षितैरपि पुरुषार्थदानहोमपाकादयो नाश्रयणीयाः। चात्मकल्याणार्थं क्रियमाणा दानहोमपाकादयः पुरुषार्थाः। देवकल्याणार्थं क्रियमाणा इमे क्रत्वर्थतुल्याः। प्रजातन्त्रे प्रधानमन्त्रिपदे वा मन्त्रिपदे वा दीक्षितः आत्मार्थं स्वकुटुम्बार्थं वा दानहोमपाकादीन् न कुर्यात्। क्रत्वर्थदानहोमपाकादीनि दीक्षितस्य यथानुमतानि, तथैव देशकल्याणाय विहितान्येव प्रजातन्त्रदीक्षितस्य।

किञ्चात्र लिप्साधिकरणन्यायोऽपि ध्यानमर्हति। द्रव्यार्जने सन्ति नैकविधा उपायाः – साधवोऽसाधवश्च। व्यक्तिभेदेन इमे उपायाः नियम्यन्ते। प्रतिग्रहादिना एव अर्जयेत्, जयादिना एव अर्जयेत्, पशुपालनादिना एव अर्जयेत्, तत्र हि पुरुषो नियमपुरस्सरं यद्द्रव्यमर्जयति तत्किं क्रत्वर्थम्? उत पुरुषार्थमिति विचारः प्रवर्तितः। पूर्वोक्ता नियमाः क्रत्वर्थत्वे एव द्रव्यार्जनस्योपपद्यन्ते। प्रापञ्चिकसुखोपभोगाय यथाकथञ्चिदर्जितस्यापि द्रव्यस्य विनियोगो भवितुमर्हतीति तत्र नियमो नावश्यकः। नियमस्तु श्रूयते। स च क्रतुसम्बन्ध एवोपपन्नः। अतो नियमेनार्जितं द्रव्यं क्रत्वर्थमिति पक्षः। क्रत्वर्थस्य तस्य क्षुन्निवृत्त्यादिलौकिक-कर्मोपयोगित्वं कथमिति प्रश्ने जीवनाभावे क्रतुनिर्वर्तनमेव असम्भवीति जीवनार्थत्वमप्याक्षिप्यते इति न दोषः। अतः क्रत्वर्थं द्रव्यम्। सिद्धान्तस्तु पुरुषार्थमिति।

एवं स्थिते प्रजातन्त्रस्य न्यायस्येति पश्यामः – पवित्रस्य क्रतोः स्थानापन्नं प्रजातन्त्रविधानमिति। लोके नानाविधेषु पुरुषकार्येषु प्रजातन्त्रविधानम् अपि एकं कार्यम्, सर्वाः प्रजा मिलित्वा देशस्य कल्याणाय सङ्कल्पितमिदं विधानम्। विधानस्यास्य परिचालनाय जनतया नियुक्ताः विधायका यत्कार्यमाचरन्ति तत्क्रतुरूपं परमं पवित्रम्। न्यायेन यथा धनमर्जयितुम् उपायान् निर्धारयन्ति। अर्जितस्य द्रव्यस्य पुरुषार्थस्य कियान् भागः क्रतौ वा निषिद्धौपायार्जितद्रव्यस्य विनियोगः तावल्लिप्साधिकरणन्यायः।

निषिद्धोपायार्जितञ्च द्रव्यं न तावत्क्रतौ विनियोक्तुं शक्यते। किञ्चायं न्यायः जीवनाय आहारः, न तु आहाराय जीवनमिति शिक्षयति। यावता द्रव्येण जीवनं निर्वहेत् तावन्निक्षिप्य अवशिष्टं क्रतुषु विनियोक्तव्यम्। प्रजातन्त्रविधाने च ईदृशं सच्चारित्रं शिक्षयत्ययं न्यायः। जनता वा तथा नियुक्ताः प्रतिनिधयः वा

प्रधानतया देशभक्तिं दैवचिन्तनञ्च कुर्वन्तः प्रजातन्त्रविधानं परिपालयेयुरिति जैमिनिरनुशास्ति।

एतावता न्यायसन्दर्भेण इदमत्र निर्गलितं भवति यत् - तादृशं प्रजातन्त्रविधानमवलम्बनीयं यत्र चार्थकामयोः पुरुषार्थयोः एवोन्नयनं न स्यात्, किन्तु संस्कृतेरपि भूयान् तत्र सम्बन्धः स्यात्। यावदर्थकामौ संस्कृत्या न संयुज्येते तावदर्थकामौ न सुदृढौ स्याताम्। संस्कृतिपदेन नात्र वेषभूषादिकम् अभिप्रेयते, किन्तु चरित्रसंरक्षणम्, चिरन्तनैः प्रवर्तितानामनुशासनानां यथायथं परिपालनम्, विधिप्रतिषेधयोरनुसरणम्, यथाधिकारं स्वस्वकर्माचरणे अभिरतिः, पक्षपातपरित्यागः, सत्युपादेयत्वे प्रतिपक्षिणामपि पक्षग्रहणम्, देशभक्त्या कर्माचरणम्, देवचिन्तनम्, सच्छीलता, पापभीरुता, शरीराभिमानराहित्यम्, इत्यादयोऽभिप्रेयन्ते। एतेषामवलम्बनेनैवार्थकामयोः समुन्नयने यतितव्यम्। सर्वेषु विषयेषु जैमिनिन्याया वर्तन्ते। न्यायानां पुनः सर्वैः नतमस्तकैः भवितव्यम्। यथेच्छं तत्परिवर्तने समुदायबलमस्तीति न प्रवर्तितव्यम्। इदमस्माकं प्रजातन्त्रविधानं जैमिन्यनुमतम्।

अतः व्यवहारदशायां भट्टमतावलम्बनेन जगते महत्त्वं स्वीकृत्य समाजे प्रजातन्त्रविधानेन समत्वदृष्टिं प्रसारयितुम् अस्ति अवसरोऽस्मिन् मते साधूक्तं दीक्षितैः–

त्यक्तव्यो ममकारस्त्यक्तुं यदि शक्यते नासौ ।
कर्त्तव्यो ममकारः किन्तु स सर्वत्र कर्त्तव्यः ॥

अस्मिन् मते वर्णाश्रमधर्मपरिपालनं नियतम्। तथापि न समाजे मिथो वैषम्यबुद्धेः प्रसरः। यथामर्यादं च स्वं स्वं कर्म समाचरन् मानवः सर्वोऽपि सम एव भवति न विषमः। अधिकारस्य मर्यादायाश्च अतिक्रमण एव वैषम्यबुद्धेः समुद्भवः। **लोकवत् परिणामतः फलविशेषः स्यात्** इति जैमिनीयन्यायेन विना मर्यादाभङ्गं विना चाधिकारातिक्रमणम् सर्वेऽपि अस्मिन् तन्त्रे लोकतन्त्रे सम एव । मीमांसा हि विना पक्षपातेन परीक्षणव्यापरवती। उक्तं भट्टपादैः–

यत्यासाधकतमत्वेन कस्यचित्किञ्चिदुच्यते ।
तस्य ह्यनुग्रहापेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी ॥

न हि तत्कारणं लोके वेदे वा किञ्चिदीरितम् ।
इतिकर्त्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥

इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति इत्यत्र नैकविधासु इतिकर्त्तव्यतासु विचारोऽपि अन्तर्भूतः। स च प्राचीनग्रन्थपरामर्शमुखेनैव कर्त्तव्यः। एवं रूपेण मीमांसानयसम्मतं लोकतन्त्रं स्पष्टीभवति।